

Prof. dr hab. Kazimierz Rędziński

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

DZIAŁALNOŚĆ KOŁA IM. BERNARDA GOLDMANA TOWARZYSTWA SZKOŁY LUDOWEJ WE LWOWIE (1905–1914)

ACTIVITY OF BERNARD GOLDMAN CIRCLE OF THE ASSOCIATION OF FOLK SCHOOL IN LVIV (1905–1914)

Streszczenie

Na przełomie XIX i XX wieku Lwów posiadał jedno z największych zgromadzeń populacji żydowskiej w centralno-wschodniej Europie. Miasto szczyliło się otoczeniem oświeconych Żydów, wspierających tak zwany Haskalah. W 1905 r. Żydzi zasymilowani z polską kulturą utworzyli we Lwowie gałąź Towarzystwa Szkoły Ludowej. Organizacja ta została założona w 1891 r., aby rozwinąć edukację wśród żydowskiej populacji we Wschodniej Galicji. Zadaniem towarzystwa było prowadzenie edukacyjno-kulturalnej działalności wśród Żydów. Możliwy był bezpłatny dostęp do czytelnicy i bibliotek dla dorosłych i młodych ludzi. Działalność nie była ograniczona do stolicy Galicji; czytelnicy były otwarte w 22 miastach i miasteczkach Wschodniej Galicji, między innymi we Lwowie, Brodach, Przemysłu, Sokalu, Stryju i Żółkwi. Organizowane były kursy nauki czytania, zajęcia popularnonaukowe, prezentowano dzieła teatralne i muzyczne; wycieczki krajoznawcze, wspólne obchody świąt i rocznic, organizowane były spotkania z pisarzami, muzykami i osobistościami ważnymi dla polskiej kultury. Żydzi i Polacy współpracowali ze sobą w ramach działalności tegoż Towarzystwa.

Słowa kluczowe: Galicja, Lwów, Żydzi, Towarzystwo Szkoły Ludowej, oświata pozaszkolna

Abstract

At the turn of 19th and 20th century, Lviv was one of the largest concentrations of Jewish population in Central-East Europe. The city boasted the milieu of enlightened Jews, the supporters of so-called Haskalah. In 1905, Jews assimilating to Polish culture established in Lviv a branch of the Association of Folk School. This Association was set up in the year 1891 in order to develop education amongst Jewish population in Eastern Galicia. The task of the circle in Lviv was conducting educational-cultural activity among Jews. Free-of-charge reading rooms and libraries for adults and young people were run. The activity was not restricted to the capital city of Galicia; its reading rooms were open in 22 towns and cities of Eastern Galicia, including those, among others, in Lviv, Brody, Przemysł, Sokal, Stryj and Żółkiew. In the reading rooms, courses for the illiterate were organized, popular-scientific lectures delivered, and also theatrical and musical performances presented; sightseeing trips, the celebrations of national holidays and the anniversaries connected with people of merit for Polish cultures: writers, musicians and national heroes were organized as well. Jews and Poles collaborated within the structures of the circle.

Key words: Galicia, Lviv, Jews, Association of Folk School, after-school education

Organizacja struktur

Towarzystwo Szkoły Ludowej powołane zostało w Krakowie w 1892 r. w setną rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. W 1892 r. skupiało 3467 członków w 23 kołach, w 1914 w 301 kołach działały już 41 702 osoby¹.

Duży wkład w powstanie stowarzyszenia mieli studenci polscy i żydowscy. Na wiecu studenckim w 1899 r. Maksymilian Gumplowicz zaproponował założenie organizacji oświatowej na wzór niemieckiego Schulvereinu. W październiku 1890 r. zebrał się w Krakowie komitet obywatelski w celu zorganizowania obchodów setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. Delegaci środowiska lwowskiego – Michał Danielak, Ernest Adam i Tadeusz Dwernicki – zgłosili wniosek o powołanie stowarzyszenia oświatowego². Pierwszy statut organizacji został zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Wiedniu 21 stycznia 1892 r.

Cel stowarzyszenia wyrażono w haśle „Przez oświatę do wolności”. Pierwsze walne zebranie odbyło się w Krakowie 13 marca 1892 r., wybrano na nim Zarząd Główny z prezesem Adamem Asnykiem (1838–1897). Następnymi prezesami byli: Ernest Bandrowski (1852–1920), Ernest Adam (1868–1926) i Witold Ostrowski (1875–1942) w latach 1926–1939³.

Członkiem stowarzyszenia mógł zostać każdy bez różnicy płci, wyznania i statusu społecznego. Należeli więc do niego inteligenci, kupcy, rzemieślnicy, robotnicy, studenci, chłopci, ziemiaństwo. Członkowie dzielili się na cztery grupy: zwyczajnych, wspierających, założycieli i honorowych. Członkowie zwyczajni płacili początkowo roczną składkę w wysokości 6 zł reńskich, a od 1900 r. 12 koron po zmianie waluty. Członkiem założycielem zostawał każdy, kto wpłacił jednorazową składkę w wysokości 100 złr, a po zmianie waluty 200 k⁴.

Najniższą komórką w trzystopniowej strukturze organizacyjnej były koła, które można było powołać, gdy w danej miejscowości zebrało się 20 członków, a zarząd główny wyraził na to zgodę. Koła miały w ramach statutu własny zakres działania, było to organizowanie świetlic do pracy kulturalno-oświatowej, tworzenie zespołów kształcenia, grup teatralnych, śpiewaczych, sportowych, aranżowanie wykładów i koncertów oraz przedstawień teatralnych, urządzenie obchodów rocznic historycznych, prowadzenie bibliotek.

¹ K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954, s. 62; W. Sikora, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1928. Krótki rys działalności*, Kraków 1929, s. 12; M. Bednarzak-Libera, *Oświata pozaszkolna w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach”, nr 45, seria: Nauki Humanistyczne. Historia, 1996, z. 2, s. 86.

² A. Zwiercan-Witkowska, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1939*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2003, R. LIII, s. 140.

³ Tamże, s. 141 i n.

⁴ Tamże, s. 145.

W 1913 r. najsilniejszym związkiem okręgowym był Lwów, obejmujący 61 kół. Pierwsze koła we Lwowie powstały w 1892 r., było to koło im. A. Asnyka oraz Koło Pań. W 1898 r. powstały: Koło Akademickie oraz IV koło, nazywane początkowo mieszanym, a od 1907 r. im. T.T. Jeża. Studenci Szkoły Politechnicznej w 1902 r. powołali Koło Techniczne, zaś w 1904 r. powstało Koło im. T. Kościuszki w wyniku secesji części studentów z Koła Akademickiego Uniwersytetu. W 1905 r. oficjalnie powstało VII Koło im. B. Goldmana, działające od 1903 r. w postaci Czytelni im. B. Goldmana. Zarząd Główny TSL aprobował działalność koła na terenie całej Galicji Wschodniej.

Kolejne koła to: Koło im. Kazimierza Wielkiego (1903), im. J. Słowackiego (1906) i im. M. Borelowskiego (1907), im. E. Plater (1909), im. S. Wyspiańskiego (1910), im. A. Mickiewicza (1909), im. H. Kołłątaja (1912) i Koło Małego Świątka (1912)⁵.

Idea powołania żydowskiego Koła TSL powstała w gronie środowiska asymilatorskiego Żydów lwowskich. W styczniu 1902 r. podczas obchodów rocznicy powstania styczniowego powołano czytelnię dla uczczenia działalności Bernarda Goldmana (1840–1901), sybiraka, powstańca styczniowego, od 1870 r. mieszkańca Lwowa i działacza kulturalno-oświatowego, zwolennika asymilacji. Czytelnię otwarto 5 grudnia 1903 r., a jej założycielem był Natan Loewenstein⁶ pod patronatem Koła TSL im. T.T. Jeża. Czytelnia prowadziła bibliotekę, kursy dla analfabetów oraz kółko teatralne. Walne Zgromadzenie TSL na wiosnę 1905 r. zgodziło się na powstanie i działalność Koła w środowisku żydowskim Galicji Wschodniej. Wyrazicielem stanowiska Zarządu Głównego TSL na XVI Walnym Zgromadzeniu w 1908 r. w Jarosławiu był Stanisław Srokowski (1872–1950, prezes TSL w Tarnopolu), który apelował do działaczy TSL: „Wszelka ekskluzywność to nasz wróg, bo pojęcie historycznej Polski absolutnie z nią się nie godzi. A zatem zakładając bursy, uczelnie lub ochronki TSL nie wykluczamy z nich młodzieży żydowskiej, powołując do życia czytelnię, nie zabraniajmy korzystać z bibliotek lub gazet żadnym wiedzy Żydom [...], urządzając obchody rocznic narodowych, pamiętajmy zawsze o Żydach, zapraszamy ich chętnie [...]”⁷.

⁵ J. Potoczny, *Początki działalności kulturalno-oświatowej Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie (1892–1914)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”. Prace z Historii Oświaty i Wychowania IV, 1994, z. 174, s. 169 i n.; *Sprawozdanie Zarządu Lwowskiego Związku Okręgowego Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1913*, Lwów 1914, s. 8.

⁶ Natan Loewenstein (1859–1929), syn Bernarda, rabina w synagodze postępowej, gimnazjum ukończył we Lwowie, studia prawnicze odbył w Wiedniu i w Krakowie, dr praw (1884). Od 1891 r. był posłem na Sejm Krajowy, a w latach 1894–1929 członkiem Rady Miasta we Lwowie. W latach 1907–1918 był posłem Rady Państwa w Wiedniu, a od 1919 r. posłem Sejmu Ustawodawczego RP. Był zwolennikiem asymilacji; współzałożyciel stowarzyszenia Agudas Achim – Przymierze Braci we Lwowie, redaktorem „Ojczyzny” – organu prasowego. W 1903 r. był współorganizatorem Czytelni im. B. Goldmana oraz Koła TSL im. B. Goldmana.

⁷ „Jedność” 1908, nr 37, s. 1.

Z kolei Ernest Adam, wiceprezes ZG TSL w czerwcu 1909 r. na Walnym Zjeździe Towarzystwa podkreślił: „Koło Goldmanowskie jest jednym z kół TSL, a kół tych jest w kraju blisko 300. Jednakże koło Goldmanowskie, formalnie jedno z kół, wyrasta dzisiaj w instytucję prawie równorzędną wyższej instancji Towarzystwa, wybija się pracą i znaczeniem”⁸.

Koło prowadziło świetlicę dla uczniów oraz kurs dla dorosłych analfabetów, czytelnię im. B. Goldmana we Lwowie, czytelnie prowincjonalne, sekcję organizowania koncertów ludowych teatru amatorskiego, kursów popularnych w zakresie historii i literatury polskiej, literatury zagranicznej, księgowości, przyrody, wykłady higieny i ochrony zdrowia, społeczno-ekonomiczne⁹.

W 1908 r. koło liczyło 405 członków, a wśród nich 41 było właścicielami majątków ziemskich, 8 właścicielami firm, 16 urzędnikami państwowymi, 10 urzędnikami władz autonomicznych, 9 urzędnikami w firmach prywatnych, 53 profesorami szkół wyższych i średnich, 19 nauczycielami ludowymi, 62 adwokatami i praktykantami adwokackimi, 15 notariuszami, 33 lekarzami, 9 aptekarzami, 14 inżynierami, 7 przemysłowcami, 6 dziennikarzami, 22 kupcami, 7 rzemieślnikami, 10 właścicielami nieruchomości, 10 pomocnikami i agentami handlowymi, 23 kobiety prowadzące gospodarstwo domowe, 39 młodzież ucząca się oraz 2 osoby prawne – inne stowarzyszenia¹⁰.

Pierwszy zarząd koła wybrany na Walnym Zgromadzeniu w 1905 r. stanowili: Natan Loewenstein – przewodniczący, Herman Feldstein – sekretarz, Leon Bałaban – skarbnik, Feliks Jurowicz – zastępca sekretarza, Eleazar Byk – zastępca skarbnika. Członkami zarządu byli: T. Aschkenaze, Edwin Czeszer, Henryk Immeles, Alfred Kohl, S. Mandel, Bertold Merwin, August Paszkudzki, J. Piepes-Poratyński, B. Pordes, W. Serbeński, Juliusz Tenner, Ignacy Weinfeld, Karol Jolles, Franciszek Natkes i Kazimierz Tieberg. Komisję rewizyjną tworzyli: Adolf Beck, Adolf Lilien i Eugeniusz Reiter¹¹.

Od 1908/1909 r. pracę organizacyjną realizował zarząd w składzie prof. Adolf Beck – przewodniczący, Edmund Wolken – zastępca przewodniczącego, Abraham Gottlieb i Maria Kozaczewska – sekretarze, Izydor Stand i Gusta Bałabanówna – skarbnicy, Anna Goldstaubówna, B. Liebes, Maria Pordes i Adela Bałaban – kierowniczk biblioteki, Ignacy Landes – kierownik lokalu. Komisja rewizyjna funkcjonowała w składzie Dawid Berlas, Eleazar Byk, Adolf Kohl, Bernard Pordes¹².

Na rok 1911/12 wybrano zarząd w składzie: Marcelli Schaff – przewodniczący, członkami zarządu byli: Dawid Berlas, Gusta i Adela Bałaban, Abraham Gottlieb, Leonia Grünhaut, Emil Kerner, Jakub Kerner, Maria Kozaczewska, Jakub Mahler, Maria Pordes, Izydor Stand i Edmund Wolken¹³.

⁸ „Jedność” 1909, nr 24, s. 1.

⁹ *Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1908*, Lwów 1909, s. 28.

¹⁰ „Jedność” 1909, nr 28, s. 7.

¹¹ *Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1907*, Lwów 1908, s. 32.

¹² „Jedność” 1909, nr 9, s. 2.

¹³ „Jedność” 1911, nr 14, s. 6.

Oddziałami terenowymi koła były czytelnie prowincjonalne. Zarząd koła był zdania: „Czytelnie te zakładane na żądanie czynników miejscowych tam, gdzie stosunki rokowały im należyty rozwój i prowadzenie, organizowano autonomicznie. Ten typ czytelni okazał się w rezultacie bardzo odpowiednim, zespala bowiem żywioły inteligentne – i to bez różnicy wyznania – do pracy nad pozbawioną oświaty polskiej małomiejską ludnością żydowską”¹⁴. Powołano je w 22 miejscowościach w Galicji Wschodniej. Czytelnie były nie tylko placówkami kulturalno-oświatowymi, lecz także ogniskami ruchu asymilatorskiego. Ich twórcami była inteligencja żydowska związana ze szkołami barona Hirscha administracją samorządową oraz wcześniejszymi stowarzyszeniami asymilatorskimi. W wielu czytelniach wspólnie działali Żydzi i Polacy.

Pierwsze czytelnie powstały w 1906 r. Były nimi czytelnie: w Żółtkwi, licząca 87 członków, jej zarząd stanowili dr M. Wachs – przewodniczący, oraz J. Astmann, J. Aufschauer, I. Fertig, L. Gliński, M. Maimann, dr L. Menkes, dr Jan Opieński, A. Schoder, F. Sheybal, N. Weisbrad, L. Waltuch; czytelnia w Obertynie liczyła 78 członków, jej zarząd tworzyli: Michał Kriwer – przewodniczący oraz dr M. Bujalski, M. Landesberg, G. Margulies, A. Mähler, W. Rubicz, S. Reichman, J. Wagner, J. Rauch, B. Zajączkowski; czytelnia w Horodence założona 1 sierpnia 1906 r. liczyła 108 członków. Koszt utrzymania rocznie wynosił 416 koron. Zarząd stanowili: Maksymilian Mosler – przewodniczący (kierownik szkoły Barona Hirscha), Izaak Kohn, Adolf Nord i Maksymilian Drettler.

W Mostach Wielkich czytelnia powstała 24 kwietnia 1906 r., liczyła 180 członków. Zarząd tworzyli: Jan Gigel – przewodniczący, S. Bass, H. Fisch, S. Heltman, Ida Kon, S. Münz, J. Katz, P. Rappaport i M. Reimann.

W 1907 r. otwarto tylko jedną czytelnię – w Kołomyi, liczyła ona 212 członków. Przewodniczącym był Michał Berlas, a członkami: J. Furhenstein, Wilhelm Grünes, Stanisław Gruszecki, dr S. Allerhand, dr O. Flecker, D. Wilch, dr J. Offe, R. Reblum, L. Sonnenreich, M. Raucher, D. Palken. Roczne utrzymanie czytelni pochłaniało 617 koron¹⁵.

W 1908 r. powołano 7 czytelń. Znaczącą z nich była czytelnia w Brodach. Powstała 28 marca 1908 r., liczyła 106 członków. Jej utrzymanie kosztowało 671 koron. Zarząd czytelni stanowili Żydzi i Polacy – przewodniczący J. Kallir oraz członkowie: J. Hutter, F. Aschkenazy, H. Bath, A. Fried, A. Grzybowski, M. Kochman, M. Mondschein, L. Herlinger, A. Wasilewski, J. Kędziński, J. Teuwin i A. Waldman. W miesiącach wakacyjnych 1908 r. czytelnia uruchomiła bezpłatne korepetycje dla 28 uczniów gimnazjalnych mających poprawki z jednego przedmiotu. Przyjęto wszystkich uczniów bez różnicy wyznania¹⁶.

W 1909 r. powołano kurs dla analfabetów, prowadził je kierownik szkoły izraelskiej Askenazy dla 46 uczestników. Lektje prowadziło 5 nauczycieli dwa

¹⁴ „Jedność” 1907, nr 18, s. 2.

¹⁵ „Jedność” 1909, nr 28, s. 6 i n.

¹⁶ „Jedność” 1908, nr 28, s. 6.

razy w tygodniu. Odczyty popularne wygłaszano w Sali Rady Miasta w ratuszu. W 1909 r. wygłaszali je: dr A. Kohl, B. Merwin oraz M. Mondschein ze Lwowa. Na odczyty przychodziła część młodych słuchaczy przeciwnych asymilacji w celu zakłócenia ich przebiegu, m.in. „kilkakrotnie usiłowali oponować drowi Merwinowi, lecz pod wpływem głosów większości zgromadzonych, domagających się spokoju, musieli milczeć”¹⁷.

Wspólnie Żydzi i Polacy prowadzili czytelnie w Uścieczku i w Zaleszczykach. W wielu miejscowościach Galicji Wschodniej otwarcie czytelnia TSL im. B. Goldmana było wielkim wydarzeniem w życiu miejscowych Żydów i Polaków. W Zaleszczykach towarzyszyła mu uroczystość z udziałem burmistrza Brutreicha i 180 osób, odprawiono nabożeństwo w synagodze i wieczorne zebranie w sali czytelnia¹⁸. W Horodence Walne Zgromadzenie 10 listopada 1907 r. odbyło się z udziałem burmistrza dra Roszko, prezesa sądu Mariana Kaliszczaka, licznych urzędników administracji rządowej i samorządowej, nauczycieli szkoły barona Hirscha. W skład zarządu weszli Żydzi i Polacy. Na rok 1907/1908 prezesem został Izaak Kohn – dzierżawca majątku ziemskiego z Czerniatyna, I wiceprezesem był Czesław Niewiadomski, a II wiceprezesem – Marceli Mosler – kierownik szkoły barona Hirscha. W skład zarządu weszli: M. Kaliszczak, Tytus Zulauf – dyrektor kasy oszczędności, S. Kalmus, Dawid Seidman – kancelista starostwa, Izidor Goldberg – właściciel firmy „Probabina”¹⁹.

Towarzystwo napotykało również trudności w pracy, zwłaszcza na prowincji. Tłem konfliktów była walka o dominację polityczną syjonistów bądź izolacjonizm religijny, lansowany przez chasydów. Tak było w Zaleszczykach w 1911 r. pisał o tym zarząd czytelnia: „nie mogła się rozwinąć z powodu rozmaitych przeszkód bądź to materialnych, bądź spowodowanych kontragitacją syjonistów, a szczególnie tzw. Jüdische Jugend wykwitwu czerniowieckich nacjonalistów”²⁰.

Podobnie w Żółkwi zarząd czytelnia stanowili Żydzi i Polacy. W 1910 r. byli to: dr M. Wachs jako przewodniczący, J. Fertig – jego zastępca, L. Waltuch – bibliotekarz, O. Czaczkes, J. Astman – skarbnik oraz członkowie: J. Aufschaller, Kazimierz Elias – dyrektor gimnazjum, H. Lichter – burmistrz, dr Władysław Maciulski – lekarz, L. Mankes – adwokat, A. Schiller – rejent, M. Weisbrod, A. Zwibel²¹. Czytelnia organizowała bezpłatny kurs przygotowawczy do gimnazjum, bez różnicy wyznania, dla uczniów IV klas szkoły ludowej. Dla chłopców żydowskich była to nauka języka polskiego, którego słaba znajomość decydowała o małej liczbie uczniów w miejscowym gimnazjum. Było ich 52 wśród 321 uczniów. Krok ten spotkał się z przeciwdziałaniem ugrupowań syjonistycznych,

¹⁷ „Jedność” 1909, nr 7, s. 6.

¹⁸ „Jedność” 1908, nr 29, s. 9.

¹⁹ „Jedność” 1907, nr 30, s. 6.

²⁰ „Jedność” 1911, nr 48, s. 6.

²¹ „Jedność” 1910, nr 30, s. 4.

jak podawał zarząd czytelnicy: „syjoniści gwoli odciążenia ludu żydowskiego od placówek oświatowych polskich, jakimi są czytelnice im. B. Goldmana, rozsiewają tendencyjne brednie, jakoby ten, kto przestąpi tylko próg czytelnicy, przestał być Żydem”²².

W Obertynie czytelnicy funkcjonowała od 1906 r., na jej czele stał Michał Kriwer, kierownik szkoły im. barona M. Hirscha, sekretarzem A. Wagner – sekretarz miejscowego sądu. Grono członków zarządu tworzyli: dr M. Bujalski, M. Landesberg, G. Margulies, A. Mähler, W. Rubicz, S. Reichman, J. Wagner, J. Rauch, B. Zajączkowski. Nie odnotowano żadnych konfliktów z miejscową ludnością, wręcz przeciwnie: „Wszystkie warstwy ludności od inteligencji po proletariat uznają ważność tej placówki oświatowej i współdziałają nad jej rozwojem”²³.

W Kałuszu założycielem czytelnicy w 1908 r. był znany już z Obertyny Michał Kriwer. Po wyborze władz czytelnicy przewodniczącym zarządu został Adolf Lilker – nauczyciel szkoły barona Hirscha, a członkami: Kowalski – naczelnik sądu, Wagner – sędzia powiatowy, aptekarz Landesberg oraz dr Jonasz Wiesenberg – adwokat, od 9 września 1911 r. burmistrz miasta²⁴.

Na zaproszenie burmistrza J. Wiesenberga w wieczornicy 11 maja 1912 r. wzięli udział: prof. dr August Balasits – rektor Uniwersytetu Lwowskiego, który wygłosił wykład na temat Konstytucji 3 maja. W programie artystycznym muzycy dali koncert. W programie *VIII Symfonię* Beethovena na fortepianie zagrała E. Altmanowa. M. Altenberg na skrzypcach odegrał utwory: F. Chopina *Polonez*, *Nokturn*, H. Wieniawskiego *Nokturn* oraz Rubinsteina *Selimi Fatyma*. Utwór zaś Stanisława Niewiadomskiego *Na ligawce* zaśpiewała solo „NN” (chciała pozostać anonimowa)²⁵.

W Sokalu zaś w tym samym roku cadyk chasydów rzucił klątwę religijną na wszystkich Żydów, którzy współdziałali z Polakami z okazji uroczystego obchodu rocznicy Konstytucji 3 maja. Jak podał zarząd czytelnicy: „Z tą chwilą okazywana jej dotychczas niechęć przerodziła się we wstrętne prześladowanie nie znające granic. Cudotwórca obłożył członków czytelnicy klątwą, zabronił prawowiernym stykania się z nimi. Odtąd poczęto groźbami, bojkotem ekonomicznym wpływać na opornych zakazowi, co przyczynić się musiało zmniejszeniem frekwencji w czytelnicy. Nie doszły do skutku kurs dla analfabetów i założenie świetlicy dla uczniów”²⁶. W 1913 r. zmalała liczba czytelnicy, nadal działało 9 czytelnicy terenowych: w Brodach, Horodence, Kałuszu, Obertynie, Sokalu, Stryju, Uściczku, Zaleszczykach i Żółkwi.

²² „Jedność” 1908, nr 13, s. 7.

²³ „Jedność” 1907, nr 39, s. 6.

²⁴ „Jedność” 1910, nr 30, s. 4.

²⁵ „Jedność” 1912, nr 18, s. 6.

²⁶ „Jedność” 1911, nr 19, s. 6.

Formy działalności

Dążenia oświatowe koła w pierwszym okresie działalności ograniczały się do prowadzenia kursu dla analfabetów i czytelników. Od roku 1904 kurs prowadziła komisja w składzie: Eleazar Byk – przewodniczący, Herman Feldstein, Salomon Mandel, Bertold Merwin oraz Bernard Pordes. Grono nauczycielskie w poszczególnych latach składało się z nauczycieli szkół lwowskich, byli to: Leon Eichel, Dawid Berlas, Zofia Zimmer, M. Berger, Franciszek Kapałka, Klara Bodek, Leonia Schönfeld, Maria Karczewska, A Eichlówna i B. Liebes. Kierownikiem kursu był S. Mandel.

Naukę prowadzono w Szkole Miejskiej im. T. Czackiego przy ul. Kotlarskiej trzy razy w tygodniu – w środy, soboty i niedziele od godziny 19 do 21 oraz od 18 do 20. W oddziale żeńskim dwa razy w tygodniu – w soboty i niedziele. Rok szkolny rozpoczynano w listopadzie, a kończono w kwietniu.

Tabela 1. Uczniowie kursu dla analfabetów we Lwowie (1905–1911)

Lp.	Rok szkolny	Mężczyźni		Kobiety		Razem	Promocje	
		Kl. I	Kl. II	Kl. I	Kl. II		Tak	Nie
1	1905/1906	34	40	20	14	108	96	12
2	1906/1907	33	24	19	34	110	96	14
3	1907/1908	19	21	20	24	84	70	14
4	1908/1909	32	31	29	0	92	74	18
5	1909/1910	34	42	18	0	94	74	20
6	1910/1911	25	20	25	12	92	71	23

Źródło: *Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1908*, Lwów 1909, s. 22; „Jedność” 1907, nr 10, s. 7; „Jedność” 1908, nr 44, s. 7; nr 16–17, s. 7; „Jedność” 1909, nr 28, s. 7; „Jedność” 1910, nr 17, s. 8; „Jedność” 1911, nr 31, s. 5.

Jeśli chodzi o wiek uczniów, to w 1910 r. około 25% było w wieku 15–18 lat, od 18 do 30 lat było 48 mężczyzn i 8 kobiet, to jest 3/5 uczących się. Powyżej 30 lat było 22 mężczyzn i 1 kobieta, tj. 23 uczestników.

Naukę prowadzono na dwóch poziomach nauczania – w oddziale I i II. W oddziale I realizowano 116 godzin dla mężczyzn i 96 godzin dla kobiet, uczono w zakresie języka polskiego i matematyki. W oddziale II dla mężczyzn przewidziano 96 godzin nauki, kontynuowano naukę języka polskiego i matematyki oraz prowadzono elementarne wiadomości z geografii i dziejów ojczystych, z ustroju państwa, samorządu, z przyrody i higieny. Za podstawę nauki służyły następujące podręczniki: *Elementarz dla samouków* wydany przez TSL, *Książka do czytania dla klasy 5 i 6 szkół ludowych*, Pawłowskiego *Podręcznik buchalterii*, Christofa *Wzory*

do *stylistyki kupieckiej*²⁷. W roku szkolnym 1909/10 na 94 uczniów klasyfikowano 71, negatywnie oceniono 23 osoby, głównie z racji zaprzestania uczęszczania. Na 71 klasyfikowanych ocenę bardzo dobrą otrzymało 13 osób, dobrą – 23, dostateczną – 32, niedostateczną – 3²⁸.

Wychowanie obywatelskie rozwijano także poprzez obchody rocznic narodowych polskich, a więc powstań kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego. Zarząd szkoły urządził dla uczniów i ich rodzin obchód setnej rocznicy śmierci Berka Joselewicza 25 grudnia 1910 r. Przemówienia wygłosili nauczyciele Salomon Mandel i Dawid Berlas²⁹. Jak podkreślił S. Mandel: „Oprócz wiadomości czytania, pisania i rachunków objętych planem nauki, kształciła szkoła jeszcze w kierunku uobywatelnienia frekwentantów, wpływała więc na wyrabianie uczuć narodowych polskich, w kierunku wyrabiania zgodnego współżycia i szacunku dla mieszkańców ziemi rodzinnej innych wyznań”³⁰.

Istotną formą opieki nad młodzieżą szkolną była świetlica dla uczniów szkół średnich. W lokalach Szkoły Miejskiej im. S. Staszica przy ul. Skarbkowskiej prowadzono świetlicę z dożywaniem dla ubogich uczniów klas I–V szkół średnich. Była ona czynna w godzinach 15–19. W świetlicy udzielano korepetycji, odrabiano lekcje, prowadzono gry i zabawy, wycieczki, organizowano akademie ku uczczeniu Konstytucji 3 maja, ku czci T. Kościuszki, powstania listopadowego i styczniowego, wieczór 3 wieszczów. Prowadzono pogadanki i referaty z historii i literatury polskiej, czytano arcydzieła literatury ojczystej³¹.

Czytelnie i biblioteki były podstawowym ogniwem organizacyjnym koła. Celem czytelni i bezpłatnej wypożyczalni książek było dostarczenie członkom, jak i nieczłonkom, książek i czasopism o treści moralnej, polityczno-beletrystycznej, historycznej, zawodowej. Starano się, aby czytelnie służyły dorosłym i młodzieży, aby pełniły one rolę klubów zaspokajających potrzeby kulturalne ludności. Chcąc zrealizować podstawowe cele, organizowano w czytelniach odczyty, wykłady i pogadanki. Odczyty prowadzono głównie w soboty i niedziele, aby nie odrywać słuchaczy od pracy.

W 1904 r. biblioteka liczyła 900 dzieł w 1100 tomach oraz 733 czytelników, w 1909 r. stan księgozbioru osiągnął poziom 1404 dzieł w 1659 tomach. Ze zbiorów korzystało 1156 czytelników³².

Biblioteka była czynna w soboty i niedziele, z wypożyczeń korzystało przeciętnie 74 czytelników. Czytelnia zgromadziła 24 czasopisma o treści społeczno-politycznej oraz 13 pism zawodowych.

²⁷ „Jedność” 1909, nr 28, s. 7.

²⁸ „Jedność” 1910, nr 17, s. 9.

²⁹ Tamże.

³⁰ „Jedność” 1911, nr 35, s. 5.

³¹ „Jedność” 1908, nr 28, s. 4.

³² Sprawozdanie Koła TSL... za rok 1907, s. 15.

W czytelni stałą praktyką było prowadzenie wykładów popularnych, najczęściej co dwa tygodnie w soboty. Frekwencja wynosiła średnio 120 osób. W 1907 r. tematyka wykładów dotyczyła ochrony zdrowia. Dr J. Fels przedstawił wykład „Pomoc w nagłych wypadkach”, dr Paweł Kucera „O cholery”, dr Alfred Burzyński „O jaglicy”, prof. dr Kazimierz Panek „Jak się żyjemy i jak się żywić powinniśmy”, dr Walerian Serbeński „O gruźlicy”, dr Leon Feuerstein „Higiena skóry”, dr Stanisław Kosowski „Literatura polska”, dr Bertold Merwin „Literatura zagraniczna”³³.

W 1911 r. wygłoszono odczyty na tematy społeczno-literackie. Były to: dra E. Wolkena „O obecnym stanowisku kobiety w prawie”, inż. B. Pordesa „Sześćdziesiąt lat czytelni B. Goldmana”, dra M. Piekarskiego „O Słowackim”, dra J. Friedberga „O powstaniu styczniowym”, dra E. Byka „Nasze położenie w 1909”, Z. Dorfmana „O Björnsonie”, M. Zimelsa „Kotzebue”, dra E. Byka „O Konstytucji 3 maja”, dra Piekarskiego „O Konopnickiej”, dra E. Wolkena „Cele i zadania naszej pracy oświatowej”, dra E. Byka „Różniczkowanie społeczne wśród Żydów”³⁴.

Od początku istnienia organizowano uroczystości narodowe polskie: były to obchody rocznic Konstytucji 3 maja, powstań kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego. Organizowano uroczyste wieczorki ku czci Marii Konopnickiej, Elizy Orzeszkowej, Zygmunta Krasińskiego, Wincentego Pola, Fryderyka Chopina, Berka Joselewicza.

Na program wieczorku składały się przemówienia okolicznościowe oraz występy artystyczne. We Lwowie 8 grudnia 1908 r. podczas wieczorku poświęconego rocznicy powstania listopadowego w części artystycznej wystąpił chór Bard z pieśniami patriotycznymi, solo na skrzypcach grali Anchauchówna oraz Maryański. Odegrano sztukę dramatyczną A. Urbańskiego *Na poddaszu*³⁵.

4 maja 1909 r. w Kołomyi w części artystycznej uczniowie szkoły Markusa zaprezentowali deklamacje „Ojczyzna moja” oraz „Polskie dziecię i car”. Wystąpił także chór z pieśniami patriotycznymi z epoki powstania kościuszkowskiego oraz duet skrzypcowy. Odegrano także sztukę F. Barańskiego „Sen o Wiśle” w polskich strojach ludowych³⁶.

W Żółkwi obchody 117 rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja rozpoczęto od modlitwy w synagodze, gdzie Herz Ehrlich – nauczyciel religii, wygłosił odczyt na temat znaczenia konstytucji. Wieczorem w świetlicy odbyło się przedstawienie sztuki L. Rydla pt. Na zawsze oraz deklamacje *Koncertu Jankiela z Pana Tadeusza* Mickiewicza³⁷.

³³ „Jedność” 1907, nr 39, s. 7.

³⁴ „Jedność” 1911, nr 9, s. 2.

³⁵ „Jedność” 1908, nr 40, s. 7.

³⁶ „Jedność” 1907, nr 10, s. 7.

³⁷ „Jedność” 1908, nr 22, s. 5.

W świetlicy lwowskiej na program obchodów Konstytucji 3 maja złożyły się: przemówienie okolicznościowe Artura Załęckiego³⁸, deklamacje, występy chóru oraz 2 sztuki teatralne: E. Orzeszkowej *Pieśń przerwana* oraz W. Tetmajera *Sfinks*³⁹.

W Uściczku w obchodach Konstytucji 3 maja w 1910 r. wzięli udział mieszkańcy bez różnicy wyznania oraz delegaci polskich towarzystw z okolicznych miast i wsi.: Tlustego, Horodenki, Zaleszczyk, Nyrkowa, Nagórzan i Ciepowiec. W ramach odczytów popularnych wykład o Berku Joselewiczu 29 lipca 1910 r. miał ks. Domański z Zaleszczyk: „wśród natłoku publiczności powszechnie tu ceniony”⁴⁰.

Działacze TSL dążyli, aby czytelnie służyły zarówno dorosłym, jak i młodzieży, aby pełniły role klubów towarzyskich i domów kultury. Doniosłe znaczenie wychowawcze i kulturalne miały przedstawienia teatralne i koncerty, w których aktorami byli amatorzy – członkowie kół⁴¹.

Najbardziej rozwinięte formy artystyczne prowadziła czytelnia we Lwowie. Sekcja teatralna we Lwowie rozpoczęła działalność wraz z biblioteką i czytelnią. Założycielem, a zarazem reżyserem teatralnym był A. Braunschweig, a po 1910 r. M. Berger i Jakub Mahler. Aktorami byli: Kasserówna, Sandberg, Dorfman, Braniewski, Berger i Buchsbaum. W sezonie rocznym teatr dawał 30 przedstawień dla dorosłych widzów i 15 dla dzieci. Na każdym przedstawieniu średnio było 100–140 widzów. W 1909 r. na 33 przedstawieniach było 4700 osób⁴². Wystawiano jednoaktowe komedie z uwagi na amatorskie przygotowanie aktorów. Były to komedie Michała Bałuckiego *Grube ryby*, A. Baranowskiego *Borek Oniksztyński*, Józefa Bliżńskiego *Pan Damazy*, Stanisław Dobrzańskiego *Żołnierz królowej Madagaskaru*, Zygmunta Przybylskiego *Wicek i Wacek*, Sroki, F. Świderskiego i A. Fredry. Sięgano także po repertuar klasyczny: Słowackiego fragmenty *Kordiana*, Leona Schillera *Zbójców* oraz A. Libańskiego *Różę Liesbach* czy L. Rydla *Na zawsze*.

Od 1910 r. wprowadzono opłaty za wstęp na przedstawienia, ceny biletów wynosiły 50, 40 i 30 halerzy. Dochód w całości przeznaczono na działalność kulturalno-oświatową. Ceny biletów na przedstawienia teatru dziecięcego wynosiły 10 halerzy, przy czym na połowę spektakli wstęp był bezpłatny.

W 1909 r. w spektaklach uczestniczyło 1027 dzieci, w tym 662 chłopców oraz 365 dziewcząt⁴³. Przed spektaklami najczęściej odbywały się odczyty. W 1910 r.

³⁸ Nauczyciel szkół ludowych i średnich we Lwowie. Szerzej na jego temat zob.: M. Łopot, *Problemy świeckiej szkoły żydowskiej w Galicji doby autonomicznej w świetle opracowań Artura Załęckiego*, „Prace Naukowe AJD w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński”, t. XVII, red. K. Rędziński, D. Herciuk, Częstochowa 2015, s. 255–266; DOI 10.16926/rpu.2015.17.18.

³⁹ „Jedność” 1908, nr 19, s. 10.

⁴⁰ „Jedność” 1910, nr 30, s. 4.

⁴¹ M. Bednarzak-Libera, *Formy działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej na wsi galicyjskiej w latach 1891–1914*, [w:] *Kultura i oświata wsi*, pod red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 237.

⁴² „Jedność” 1910, nr 16, s. 3.

⁴³ Tamże.

były to E. Wolkena „O obecnym stanowisku kobiety w prawie” oraz „Kobieta a przestępstwo i przyczyny tego”, B. Pordesa „Sześćciolecie czytelnicy Goldmana, M. Piekarskiego „O Słowackim” oraz „O Konopnickiej”, J. Friedberga „O powstaniu styczniowym”, E. Byka „Nasze położenie w roku 1909” oraz „O Konstytucji 3 maja”, A. Kohla „O powstaniu listopadowym”, M. Zimelsa „Chasydyzm”, A. Gottlieba „O powstaniu kościuszkowskim”⁴⁴.

Podobny przebieg miały imprezy kulturalno-oświatowe w czytelnicych prowincjonalnych. W Kałuszu 3 grudnia 1910 r. na wieczorku ku czci Orzeszkowej przemówienie okolicznościowe wygłosił Bertold Merwin, po czym aktor Waleński deklamował wiersze Słowackiego, Adama Paygerta *Kadmeę*, lwowskiego poety Gothilfa Kohna *Miłość Giuffara* oraz fragment z *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej. Wystąpienie zakończono *Koncertem Jankiela* z epeji Mickiewicza⁴⁵.

W Obertynie 10 kwietnia 1908 r. uroczysty wieczorek poświęcono pamięci Wincentego Pola. Referat na temat jego twórczości wygłosił Michał Kriwer – dyrektor szkoły bar. Hirscha i prezes czytelnicy. Wiersz *Pieśń Janusza* deklamował Adam Chmiesik – nauczyciel tejże szkoły. skrzypek Feliks Zipser z Kołomyi odegrał solo utworu Adamskiego *Lirnik* oraz Kubelika *Serenada*. Uroczystość zakończono przedstawieniem komedii *Podejrzana osoba* przez miejscowy teatr amatorski⁴⁶.

Od 1911 r. czytelnicy lwowska organizowała na wysokim poziomie koncerty muzyczne. Wstęp był płatny po 40 i 20 halerzy. Na program koncertu 9 marca 1912 r. złożyły się utwory wykonane przez artystkę teatru lwowskiego Lipmanowicz: Beethovena *Sonata V* oraz M. Karłowicza *Przed nocą wieczną* (słowa Krasieńskiego), *Skąd pierwsza gwiazda* (słowa Słowackiego), Niewiadomskiego *Miesięczna noc* (słowa Konopnickiej). Następnie W. Billig solo na skrzypcach odegrał utwory: Czajkowskiego *Rewerie*, Rameau *Gawot*, Gosseca *Tambourin* oraz H. Wieniawskiego *Legenda*.

W koncercie 17 marca 1912 r. wystąpiła artystka Opery Lwowskiej Henryka Korska, po mężu Frenkiel, wykonując utwory M. Karłowicza *Na śniegu*, W. Zeleńskiego *Zawód*, Bohma *Cicha jak noc*, Wildacha *Wiosna*. Na fortepianie akompaniowała Pordesówna. Na skrzypcach solo Cetnar odegrał sonaty E. Griega oraz Ernsta *Fantazję*⁴⁷. Koncerty zapoznawały szeroką publiczność z dziełami kompozytorów

⁴⁴ „Jedność” 1911, nr 49, s. 2.

⁴⁵ „Jedność” 1910, nr 49, s. 7.

⁴⁶ „Jedność” 1908, nr 16–17, s. 6.

⁴⁷ „Jedność” 1912, nr 11, s. 7. Spadkobiercą tradycji kólek goldmanowskich w międzywojennym Lwowie był Żydowski Uniwersytet Ludowy im. Alberta Einsteina – zob. M. Łapot, *Wkład środowiska żydowskiego w rozwój oświaty pozaszkolnej w okresie międzywojennym na przykładzie Uniwersytetu Ludowego im. Alberta Einsteina we Lwowie*, „Prace Naukowe AJD w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński” t. XIV, red. T. Lewowicki, J. Wilsz, N. Nyczkało, I. Ziaziun, Częstochowa–Kijów 2012, s. 469–476.

światowych, polskich oraz żydowskich. Przyczyniły się tym samym do podniesienia kultury muzycznej wśród ludności żydowskiej Lwowa.

Koło im. Bernarda Goldmana TSL rozwinęło szeroką działalność na polu oświaty pozaszkolnej, stworzyło trwałe instytucje kulturalne, przeniósł do środowisk żydowskiego i polskiego współdziałanie na polu kulturalno-oświatowym. Wyrwałość działaczy, a także umiejętne propagowanie swoich celów zawdzięczało koło osiągnięcie sukcesu. Praca nie byłaby możliwa bez społecznej ofiarności materialnej i osobistego wkładu pracy, szczególnie na kresach, na których stykały się ze sobą i mieszały różne narodowości, języki i kultury. Rozwój czytelni i bibliotek przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Biblioteki i Czytelnie Koła TSL im. B. Goldmana (1908)

Lp.	Miejscowość	Liczba członków	Liczba czytelników	Ilość książek	Ilość wypożyczeń	Ilość tytułów czasopism	Ilość odczytów	Koszt roczny
1	Brody	206	80	354	2220	6	5	671,85
2	Czernelica	86	52	96	276	5	29	290
3	Czortowiec	96	55	112	55	5	12	235
4	Dobromił	86	48	94	280	5	5	214
5	Horodenka	108	56	148	590	5	10	416,33
6	Kałusz	126	72	200	620	10	26	652,16
7	Kołomyja	212	112	235	1008	7	12	617
8	Lwów	405	1116	1659	7400	36	24	3046,23
9	Obertyn	78	43	142	558	6	11	240,52
10	Rudki	64	29	72	160	5	6	147
11	Tłumacz	143	47	189	617	5	8	313
12	Uściczko	68	39	124	216	5	10	170
13	Zaleszczyki	240	78	201	724	7	8	600
14	Żółkiew	87	30	172	319	11	10	456

Źródło: Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1908, Lwów 1909, s. 34 i n.; *Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1907*, Lwów 1908, s. 15 i n.

Na gruncie działalności kulturalno-oświatowej w czytelniach TSL im. B. Goldmana istniała wzajemna tolerancja poprzez różne formy wielokulturowości. Pozy-skano aprobatę opinii publicznej dla sprawy krzewienia oświaty w środowiskach najbardziej zaniedbanych, w małych miasteczkach. W działalności widziano nie tylko istotny warunek uświadomienia narodowego, lecz także możliwość kształtowania świadomości obywatelskiej części społeczeństwa Galicji⁴⁸.

⁴⁸ R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław etc. 1990, s. 165; J. Potoczny, *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 10, Rzeszów 1998, s. 251; J. Dybiec, *Galicja na drodze do wielkiej przemiany*, [w:] *Krakówi Galicja wobec przemian*

Bibliografia

- Bednarzak-Libera M., *Formy działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej na wsi galicyjskiej w latach 1891–1914*, [w:] *Kultura i oświata wsi*, pod red. A. Meissnera, Rzeszów 1996.
- Bednarzak-Libera M., *Oświata pozaszkolna w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. Nr 45, seria: nauki humanistyczne. Historia, 1996, z. 2.
- Dybiec J., *Galicja na drodze do wielkiej przemiany*, [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice*, pod red. K. Fiołka, M. Stali, Kraków 2011.
- Gąsowski T., *Galicja – żydowski matecznik*, [w:] *Spółczesność i gospodarka, Galicja i jej dziedzictwo*, pod red. J. Chłopeckiego, H. Madurowicz-Urbańskiej, t. 2, Rzeszów 1995.
- „Jedność” 1907–1912.
- Łapot M., *Problemy świeckiej szkoły żydowskiej w Galicji doby autonomicznej w świetle opracowań Artura Załęckiego*, „Prace Naukowe AJD w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński”, t. XVII, red. K. Rędziński, D. Herciuk, Częstochowa 2015; DOI 10.16926/rpu. 2015.17.18.
- Łapot M., *Wkład środowiska żydowskiego w rozwój oświaty pozaszkolnej w okresie międzywojennym na przykładzie Uniwersytetu Ludowego im. Alberta Einsteina we Lwowie*, „Prace Naukowe AJD w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński” t. XIV, red. T. Lewowicki, J. Wilsz, N. Nyczkało, I. Ziaziun, Częstochowa–Kijów 2012.
- Potoczny J., *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 10, Rzeszów 1998.
- Potoczny J., *Początki działalności kulturalno-oświatowej Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie (1892–1914)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”. Prace z Historii Oświaty i Wychowania IV, 1994, z. 174.
- Sikora W., *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1928. Krótki rys działalności*, Kraków 1929.
- Sprawozdanie Zarządu Lwowskiego Związku Okręgowego Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1913, Lwów 1914.
- Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1907, Lwów 1908.
- Sprawozdanie Koła TSL im. B. Goldmana we Lwowie za rok 1908, Lwów 1909.
- Terlecki R., *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław etc. 1990.
- Wojciechowski K., *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954.
- Zwiercan-Witkowska A., *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1939*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2003, R. LIII, s. 140.

cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice, pod red. K. Fiołka, M. Stali, Kraków 2011, s. 38; T. Gąsowski, *Galicja – żydowski matecznik*, [w:] *Spółczesność i gospodarka, Galicja i jej dziedzictwo*, pod red. J. Chłopeckiego, H. Madurowicz-Urbańskiej, t. 2, Rzeszów 1995, s. 132.